

Людмила Карамушка
Антоніна Шевченко

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я КЕРІВНИКІВ ТА ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Карамушка Людмила, Шевченко Антоніна. Емпіричне дослідження особливостей психічного здоров'я керівників та педагогічних працівників закладів освіти в умовах війни. У статті на основі емпіричного дослідження виявлено ряд проблем щодо психічного здоров'я керівників та педагогічних працівників закладів освіти в умовах війни, які притаманні значній кількості опитаних. Найбільш вираженими є проблеми, що стосуються здатності протидіяти стресу, далі слідує проблеми, що мають відношення до здатності здійснювати професійну діяльність (забезпечувати її ефективну організацію та продуктивність) і на останньому місці знаходяться проблеми, що пов'язані із здатністю налагоджувати стосунки з людьми, насамперед, у процесі професійної взаємодії. Разом з тим, констатовано, що для всіх складових психічного здоров'я переважної більшості опитаних керівників та педагогічних працівників закладів освіти, не дивлячись на всю складність воєнного періоду, притаманна позитивна спрямованість життєдіяльності (бачення перспектив майбутнього, віра в життя, позитивне ставлення до своєї діяльності, важливість навчання учнів тощо).

Ключові слова: психічне здоров'я, психічне здоров'я в умовах війни, складові психічного здоров'я, стрес, соціальне оточення, професійна діяльність, керівники, педагогічні працівники, заклади освіти.

Karamushka, Liudmyla, Shevchenko, Antonina. Empirical study of mental health characteristics of managers and teaching employees of educational institutions in the conditions of war.

The article reveals the content of the mental health of leaders and teaching staff of educational institutions in war time, which is understood as their ability to cope with every day stress of life in the war time, to establish relationships with people in war time, to effectively carry out professional activities aimed at helping their organization and society during the war period.

On the basis of empirical research, a number of problems related to the mental health of managers and teaching staff of educational institutions in war conditions, which are characteristic of a significant number of interviewees, have been identified. The most pronounced are problems related to the ability to counteract stress, followed by problems related to the ability to carry out professional activities (to ensure its effective organization and productivity) and in the last place there are problems related to the ability to establish relationships with people, primarily, in the process of professional interaction. At the same time, it was established that for all the components of mental health of the vast majority of interviewed leaders and teaching staff of educational institutions, despite all the complexity of the war period, a positive orientation of life is inherent (a vision of life prospects, faith in life, a positive attitude towards one's activities, the importance of student learning, etc.). The obtained data indicate the need for the development and implementation of special technologies aimed at preserving and maintaining the mental health of managers and teaching staff of educational institutions in war conditions, which can be used at the individual, group, organizational and societal levels.

Key words: mental health, mental health in conditions of war, components of mental health, stress, social environment, professional activity, managers, teaching staff, educational institutions

Вступ. Аналіз зарубіжної літератури показує, що серед вивчення психологічних наслідків війн вагоме місце займає проблема впливу війни на психічне здоров'я населення. Вона знайшла відображення в ряді досліджень, що стосуються психічних розладів

населення під впливом військових конфліктів, які відбувалися в різних регіонах (Murthy&Lakshminarayana, 2006; Priebe, Bogic, Ajdukovic, et al., 2010; Pierce, 1997 та ін.)

Проблема психологічних наслідків широкомасштабної війни РФ проти України лише почала вивчатись і висвітлюватися в наукових працях вітчизняних авторів (Злишков & Лукомська, 2022; Кокун, Мороз, Пішко & Лозінська, 2022; Deineko, 2022).

Щодо вивчення проблеми психічного здоров'я персоналу освітніх організацій в умовах мирного часу, то в роботах ряду авторів, у тому числі, і наших, розкрито ряд важливих аспектів цієї проблеми, що стосуються сутності психічного здоров'я (Карамушка, 2021), комплексу методик для дослідження цього феномену (Шевченко, 2019), індексу ставлення до здоров'я менеджерів освітніх організацій (Карамушка, Шевченко, 2019), психічного здоров'я вчителів (Dziuba, Karamushka, Halushko, et. al., 2021), психологічних чинників та умов забезпечення психологічного здоров'я менеджерів освітніх організацій в умовах Нової української школи (Карамушка, Шевченко, 2017, 2022) та ін.

Щодо впливу війни на вияви психічного здоров'я, то здійснено аналіз основних компонентів психічного здоров'я персоналу освітніх та наукових організацій (Карамушка, Креденцер, Терещенко та ін., 2022), а також розроблені окремі технології його забезпечення (Карамушка, 2022). Разом з тим, на рівні закладів загальної середньої освіти ця проблема не досліджувалась.

Мета дослідження: емпірично дослідити особливості психічного здоров'я керівників та педагогічних працівників закладів освіти в умовах війни за його основними складовими (здатність протидіяти стресу, налагоджувати стосунки з людьми, ефективно працювати на допомогу організації та суспільству і реалізувати свої здібності).

Методи та організація дослідження.

Для проведення дослідження використовувалась анкета «Психічне здоров'я керівників та педагогічних працівників закладів освіти в умовах війни» (Л.М. Карамушка), яка включала 8 основних запитань, які стосувались двох блоків питань: виявів основних складових психічного здоров'я; потреби в психологічній допомозі щодо підтримки психічного здоров'я та основних форм її здійснення. Також анкета включала 9 запитань «паспортички», які стосувались статі, віку, сімейного стану, наявності дітей, освіти, посади, характеристик місця проживання, пов'язаного із рівнем безпеки під час війни. Узагальнені відповіді респондентів на запитання анкети, які стосуються безпосередньо вираженості складових психічного здоров'я (по масиву в цілому), знайшли відображення у цій статті. Інші результати будуть представлені в наступних публікаціях.

Обробка результатів здійснювалась методами математичної статистики (описові статистики) за допомогою програми SPSS (22 версія).

Дослідження проводилось у квітні 2022 року серед слухачів курсів підвищення кваліфікації Комунального навчального закладу Київської обласної ради «Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів» (м. Біла Церква). Опитування здійснювалось за допомогою Google Forms.

Вибірка досліджуваних. Вибірка включала керівників та педагогічних працівників закладів середньої освіти різних районів Київської області. Всього опитано 114 осіб. Всі учасники дослідження надали інформовану згоду на участь в дослідженні.

За *соціально-демографічними характеристиками* респонденти були розподілені таким чином: 93,7% опитаних були жінки та 6,3% чоловіки. За віком респонденти були розподілені так: до 30 років – 7,2%, від 31 до 40 років – 21,6%, від 41 до 50 років – 27,9%, від 51 до 60 років – 31,5%, понад 60 років – 11,7%. Серед респондентів 77,3% були одружених, 18,2% – неодружених (розведених або ще не мали сім'ї). 7,3% опитаних не мали дітей, 40,5% мали одну дитину, 43,2% мали дві дитини, 9% мають троє і більше дітей. Тобто, переважна більшість опитаних були жінками, які були одружені, мали дітей були в активному професійному віці (від 31 до 60 років).

Щодо *організаційно-професійних характеристик*, то тут зафіксовані такі дані. За посадою респонденти, які мали вищу освіту, були розподілені так: керівники закладів загальної середньої освіти – 28,0%, заступники керівників закладів загальної середньої освіти – 44,9%, вчителі (початкова, середня, старша ланка) – 27,1%. Отже, більше двох третіх респондентів займали високу посаду в структурі закладів загальної середньої освіти (були керівниками та заступниками цих закладів).

За *характеристиками місця проживання, пов'язаного із рівнем безпеки під час війни* у першій її фазі (кінець лютого-квітень) опитувані розподілились наступним чином. Щодо місця знаходження під час війни отримано такі відповіді: 77,5% відповіли, що знаходились у своєму місті (селі), 16,2% переїхали у більш безпечне місто (село) в межах України і 6,3% переїхали у більш безпечне місце за кордоном. Із тих, хто знаходились у своєму місті (селі), 2,9% знаходились на окупованій території, 25,5% знаходились на території, де велись активні бойові дії, але не на окупованій території та 71,6% знаходились на території, де було відносно спокійно. Тобто, переважна більшість осіб знаходились у своєму місті (селі), де було відносно спокійно (територія була не окупованою і там не велись активні бойові дії).

Результати дослідження та їх обговорення.

1. Зміст та основні складові психічного здоров'я керівників та педагогічних працівників закладів загальної освіти в умовах війни.

Відповідно до підходу Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), *психічне здоров'я* розуміється як стан благополуччя, за якого людина реалізує власні здібності, може

справлятися зі звичайними стресами життя, може продуктивно та ефективно працювати на допомогу своїй громаді (World Health Organization. «Mental health: strengthening our response», 2022).

У документах ВООЗ зазначається, що психічне здоров'я є фундаментальною основою для нашої колективної та індивідуальної здатності мислити, переживати емоції та взаємодіяти один з одним, заробляти на життя й насолоджуватися ним. Відповідно, психічне здоров'я розглядається як життєво важлива проблема для індивідів, громад та суспільства у всьому світі (World Health Organization. «Mental health: strengthening our response», 2022).

Згідно підходу ВООЗ, психічне здоров'я визначається *низкою соціально-економічних, біологічних та екологічних чинників*, які впливають на його рівень в будь-який момент часу. Наприклад, насильство та стійкий соціально-економічний тиск є визнаними ризиками для психічного здоров'я, і найбільш чіткі докази цього пов'язані із сексуальним насильством. Також вказується на те, що погіршення психічного здоров'я пов'язане зі швидкими соціальними змінами, стресовими умовами праці, гендерною дискримінацією, соціальною ізоляцією, нездоровим способом життя, погіршенням фізичного здоров'я та порушеннями прав людини (World Health Organization. «Mental health: strengthening our response», 2022). У цьому контексті можна говорити про те, що *війна є найбільш вираженим негативним чинником*, який впливає на психічне здоров'я особистості, оскільки цей чинник обумовлює пряму загрозу життю людини і різні вияви насильства (політичного, військового, економічного, сексуального, тощо) (Карамушка, 2022).

Враховуючи загальні підходи ВООЗ (World Health Organization. «Mental health: strengthening our response», 2022) та наші власні розробки (Карамушка, 2021; Dziuba, Karamushka, Halushko, et. al., 2021) щодо розуміння сутності психічного здоров'я, можна говорити, на наш погляд, про те, що *психічне здоров'я керівників та педагогічних працівників закладів освіти в умовах війни* включає такі основні складові:

- 1) здатність справлятися з повсякденними стресами життя в умовах війни;
- 2) здатність налагоджувати стосунки з людьми в умовах війни;
- 3) здатність ефективно здійснювати свою професійну діяльність та працювати на користь своєї організації й суспільства, реалізувати свої здібності в умовах війни.

Зазначимо, що існують різні підходи щодо вивчення структури психічного здоров'я особистості в умовах війни. У нашому дослідженні аналіз складових психічного здоров'я здійснюється через висвітлення його негативних та позитивних виявів у різних сферах життєдіяльності людей в умовах війни, які названі вище, а також обґрунтуванні лише

деяких підходів до подолання негативних виявів психічного здоров'я в таких умовах, оскільки це має складати окрему тему для обговорення.

2. Здатність керівників та педагогічних працівників закладів освіти справлятися з повсякденними стресами життя в умовах війни.

Отримані результати свідчать про те, що значна частина опитаних переживають різні вияви стресу під час війни, які можна об'єднати у чотири групи (табл.1).

До першої групи можна віднести *вияви «гострого» стресу*, більшість із яких респонденти, скоріше всього, пережили у вираженій формі у перші дні війни. Сюди відносяться страх (75,7%), паніка (44,1%), шок (25,2%). Як бачимо, у цій групі найбільш вираженим є страх, оскільки більше двох третіх опитаних вказали на його наявність, та паніка, на яку вказало майже половина опитаних.

Таблиця 1

З якими виявами стресу Ви зустрілись під час війни? (в% від загальної кількості опитаних)

Вияви стресу	%
<i>Вияви «гострого» стресу:</i>	
пережив страх	75,7
пережив паніку	44,1
пережив шок	25,2
<i>Вияви «віддаленого» стресу:</i>	
відчуваю тривожність	83,8
відчуваю роздратованість	30,6
відчуваю депресію	21,6
відчуваю невпевненість в собі	19,8
пережив панічні атаки	18,0
став агресивним	10,8
<i>Вияви стресу, які стосуються перспектив життя:</i>	
відчуваю апатію	18,0
втратив смисл життя	1,8
<i>Вияви вираженого «гострого» стресу, які стосуються каліцтва та смерті близьких:</i>	
пережив горе у зв'язку з фізичними травмами /каліцтвом близьких людей	7,2
пережив горе у зв'язку з смертю близьких людей	7,2

Другу групу утворили вияви *«віддаленого» стресу*, з якими респонденти зустрілися у наступний період. Складовими цієї групи виступили такі показники стресу: тривожність (83,8%), роздратованість (30,6%), депресія (21,6%), невпевненість в собі (19,8%), панічні атаки (18,0%), агресивність (10,8%). Очевидним є те, що найбільш виражено тут представлена тривожність, яка спостерігається майже у всіх опитаних. Решта виявів стресу

представлена в середньому у однієї п'ятої опитаних. При цьому позитивним є те, що агресивність притаманна невеликій кількості опитаних.

У третю групу увійшли вияви стресу, які стосуються *перспектив життя*. Сюди віднесено апатію (18,0%) та втрата смислу життя (1,8%). Як бачимо, вияви цієї групи проявів стресу представлено у невеликій кількості респондентів, особливо мова йде про показник, який стосуються смислу життя, що, звичайно, заслуговує схвальної оцінки, оскільки свідчить про позитивну спрямованість життєдіяльності респондентів, навіть у такий складний час.

До четвертої групи було віднесено вияви *вираженого «гострого» стресу*, які мають відношення до *каліцтва та смерті близьких*: переживання горя у зв'язку з фізичними травмами/каліцтвом близьких людей (7,2%), переживання горя у зв'язку із смертю близьких людей (7,2%). Отримані дані свідчать про те, що, на щастя, число таких респондентів є невеликим.

Отже, отримані дані свідчать про те, що дуже велика кількість опитаних, які є високо статусними фахівцями, переживають різні вияви стресу в умовах війни, серед яких найбільш представленими є страх і тривожність, отже, вони не зовсім здатні справлятися з повсякденними стресами життя в умовах війни. Класифікація різних виявів стресу, які виникають в цей період, та їх профілактика і подолання складають окреме завдання надалі, але сьогодні можемо говорити про те, що без сумніву, доцільним є використання, як самими керівниками і педагогічними працівниками, так і працівниками психологічних служб різних способів протидії стресу в умовах війни. Такі способи представлено в ряді публікацій з цієї проблеми (Гринберг, 2002; Карамушка, 2022; Кокун, Мороз, Пішко&Лозінська, 2022; Miller&Rasmussen, 2010). Підкреслимо, що вирішення цього питання важливо як для ефективної організації своєї життєдіяльності, так і життєдіяльності учнів, за яких персонал освітніх організацій несе пряму відповідальність.

3. Здатність керівників та педагогічних працівників закладів освіти налагоджувати стосунки з людьми в умовах війни.

Результати дослідження показали, що досить значна частина респондентів вказали на наявність певних проблем у налагодженні взаємовідносин з іншими людьми, які стосуються широкого спектру стосунків (від конфліктів до зради та зневіри в людей, припинення з ними стосунків, як крайніх форм загострення стосунків з людьми) (табл. 2). Виявлені проблеми були об'єднано у п'ять основних груп.

Так, першу групу складають конфлікти, що стосуються *взаємодії з членами сім'ї та родини*, тобто, з найближчим колом соціальної взаємодії. На конфлікти з членами родини вказало 28,3%, конфлікти з батьками – 21,7%, конфлікти з дітьми – 19,6%, з

дружиною/чоловіком – 15,2%. Тобто, в середньому близько четвертої частини респондентів пережили конфлікти з членами сім'ї та родини, що, скоріше всього, можна пояснити тим, що переважна більшість проблем забезпечення своєї безпеки та організації життєдіяльності в умовах війни опитувані вирішували, насамперед, на рівні сім'ї та родини.

Таблиця 2

З якими проблемами у стосунках з людьми ви зустрілись під час війни?

(у % від загальної кількості опитаних)

Проблеми в стосунках з людьми	%
<i>Конфлікти з членами сім'ї та родини:</i>	
конфлікти з членами родини	28,3
конфлікти з батьками	21,7
конфлікти з дітьми	19,6
конфлікти з дружиною/чоловіком	15,2
<i>Конфлікти з друзями:</i>	
мав конфлікти з друзями	12,0
<i>Конфлікти з суб'єктами професійної взаємодії:</i>	
конфлікти з членами педагогічного колективу свого освітнього закладу	10,9
конфлікти з адміністрацією свого освітнього закладу	4,3
конфлікти з батьками своїх учнів	1,1
конфлікти з своїми учнями	0,0
<i>Конфлікти з людьми, які надавали допомогу вимушеним переселенцям:</i>	
напруженість в стосунках з людьми, які надавали мені житло (коли був вимушеним переселенцем в Україні)	1,1
напруженість в стосунках з людьми, які надавали мені житло (коли був вимушеним переселенцем за кодоном)	0,0
<i>Крайні форми загострення стосунків з людьми:</i>	
перестав спілкуватися із деякими із близьких людей	43,5
втратив віру в людей	12,0
пережив зраду близьких людей	7,6

Другу групу складають конфлікти, які стосуються *взаємодії з друзями*. На них вказало значно менше опитаних, порівняно з першою групою, всього 12,0%.

До третьої групи відносяться *конфлікти з суб'єктами професійної взаємодії*, тобто, з суб'єктами управлінської, педагогічної та освітньої діяльності, яка здійснюється в рамках закладів освіти, де працюють респонденти. На конфлікти з членами педагогічного колективу освітнього закладу вказало 10,9%, конфлікти з адміністрацією освітнього закладу – 4,3%, конфлікти з батьками своїх учнів – 1,1%, конфлікти з своїми учнями – 0,0%. Як бачимо, конфліктів з суб'єктами професійної взаємодії є значно менше, порівняно з конфліктами із членами сім'ї та родини, що можна оцінити, як позитивний факт. З одного боку, це може

свідчити про сприятливий клімат в закладах середньої освіти, а з іншого боку, це може бути відображенням того, що в період війни більшість питань організації життєдіяльності вирішувались не стільки на рівні діяльності організацій, а стільки на рівні діяльності сімей і родин, тобто, в умовах війни така взаємодія здійснювалась не так інтенсивно. Окрім того, це, можливо, обумовлено і тим, що у сфері професійних стосунків люди є більш стриманими, ніж у сфері сімейних стосунків.

До четвертої групи відносяться конфлікти, що мають відношення до *взаємодії з людьми, які надавали житло* респондентам (як вимушеним переселенцям) в Україні та за кордоном. Число таких конфліктів складає всього 1,1% стосовно взаємодії з людьми, які надавали житло в Україні, а стосовно людей, які допомагали у вирішенні цього питання за кордоном, то такі конфлікти взагалі відсутні. Що можна пояснити тим, що конфліктувати з людьми, які надають тобі допомогу у екстремальній ситуації, зовсім не виправдано, оскільки задоволення однієї із базових потреб (потреби в безпечному житлі) напряду залежить від таких людей.

І п'яту групу складають проблеми, які стосуються *крайніх форм загострення стосунків з людьми*. 43,5% опитаних, майже половина, вказали на те, що перестали спілкуватися із деякими із близьких людей. Це за кількісним вираженням складає найбільшу кількість проблем у стосунках з людьми. Однак, лише 7,6% зазначили, що пережили зраду близьких людей, що є крайньою формою розриву стосунків з людьми. І лише 12,0 % зазначили, що втратили віру в людей, що свідчить, на наш погляд, про все ж таки позитивну спрямованість щодо соціальних контактів з людьми в умовах війни у більшості опитаних

Отже, отримані результати свідчать про те, що війна, як крайня форма соціальної напруженості, яка складає загрозу безпеці і життю людей, обумовлює виникнення значних проблем у соціальній взаємодії навіть у такої високоосвіченої і статусної категорії фахівців, якими є керівники і педагогічні працівники закладів освіти. Тобто, здатність керівників та педагогічних працівників закладів освіти налагоджувати стосунки з людьми в умовах війни є недостатньою. Таким чином, проблема психологічної підтримки цих фахівців, зокрема, щодо попередження та вирішення конфліктів, є достатньо актуальною. Окремі психологічні поради з цієї проблеми наведено у розроблених нами методичних рекомендаціях (Карамушка, 2022).

4. Здатність керівників та педагогічних працівників закладів освіти ефективно здійснювати свою професійну діяльність та працювати на користь своєї організації й суспільства, реалізувати свої здібності в умовах війни

Аналіз отриманих даних показав, що керівники та педагогічні працівники закладів освіти в умовах війни зустрілись з рядом проблем в їхній професійній діяльності (табл.3). Виявлені проблеми можна об'єднати у такі чотири групи.

Першу групу утворили проблеми, які мають відношення до *організації та продуктивності професійної діяльності*. Найбільша кількість, дві третини, опитаних (66,0%), вказали на те, що у них різко знизилась продуктивність діяльності. 36,2% респондентів - більше третини - зазначили, що вони не можуть організувати свій час. Значно менше (13,8%) відповіли, що їм в цілому важко адаптуватись до роботи до нових умов війни. І зовсім невелика кількість респондентів (4,3%) вказали на свою низьку самоефективність (зазначили, що вони не вірять в себе, свою здатність виконувати професійну діяльність). Як бачимо, у цій групі переважають проблеми, які мають відношення до продуктивності професійної діяльності та тайм-менеджменту. Скоріше всього, це можна пояснити переживанням респондентами різних виявів стресу, про що мова йшла вище, а також порушенням звичного розпорядку дня та виконання професійних функцій в рамках діяльності закладів освіти, більшість із яких фактично були зачиненими в перші місяці війни. Окрім того, на такі показники могла вплинути і зміна місця проживання для тих осіб, які стали вимушеними переселенцями, що повело за собою відсутність технічного обладнання для роботи (комп'ютера, інтернету тощо, а також проживання в одній кімнаті кількох людей (або в квартирі - кількох сімей).

Таблиця 3

З якими проблемами у здійсненні своєї професійної діяльності Ви зустрілись в умовах війни? (у % від загальної кількості опитаних)

Проблеми у здійсненні професійної діяльності	%
<i>Проблеми в організації та продуктивності професійної діяльності:</i>	
значно знизилась продуктивність діяльності	66,0
не можу організувати свій робочий час	36,2
мені в цілому важко адаптуватись до роботи до нових умов війни	13,8
не вірю в себе, свою здатність виконувати професійну діяльність	4,3
<i>Ставлення до професійної діяльності:</i>	
втратив бажання займатись своєю професійною діяльністю	9,6
не бачу перспектив своєї професійної діяльності	7,4
не хочу навчатись новому	5,3
<i>Ставлення до навчання учнів в умовах війни:</i>	
вважаю, що дистанційне навчання в умовах війни не має ніякого результату	19,1
вважаю, що навчати дітей в загрозованих умовах війни не має ніякого смислу	5,3
<i>Найближчі перспективи щодо здійснення професійної діяльності:</i>	
працювати в моєму закладі освіти неможливо, оскільки приміщення школи пошкоджене/зруйноване	5,3
працювати в моєму закладі освіти не планую, хочу виїхати в більш безпечний регіон України	2,1
втратив своє місце роботи, тому шукаю нову роботу	0,0
працювати тут не планую, хочу виїхати за кордон	0,0

Другу групу утворили проблеми, які стосуються *ставлення до професійної діяльності*. До цієї групи були включені такі відповіді респондентів: втратив бажання займатись своєю професійною діяльністю (9,6%), не бачу перспектив своєї професійної діяльності (7,4%), не хочу навчатись новому (5,3%). Отримані дані свідчать про те, що навіть у важких умовах війни лише незначна частина освітнього персоналу має негативну мотивацію щодо виконання своєї професійної діяльності, а переважна більшість опитаних мають позитивне ставлення до виконання своєї діяльності.

До третьої групи відносяться проблеми, які стосуються *навчання дітей*. Можна говорити про те, що в цілому до навчання дітей в умовах війни опитувані ставляться позитивно, про що свідчить той факт, що лише 5,3% опитаних відповіли, що навчати дітей в загрозливих умовах війни не має ніякого значення. Однак значно більше респондентів (19,1%), майже одна п'ята, критично ставляться до дистанційного навчання в цей період, про що говорять їх відповіді про те, що дистанційне навчання в умовах війни не є результативним. Таким чином, це свідчить про те, що організація дистанційного навчання, яке, скоріше всього, є найбільш реальною формою навчання учнів в цей складний період, потребує свого вдосконалення і, насамперед, формування мотивації учнів до навчання, розвиток навичок його здійснення, підтримки і контролю з боку педагогічних працівників для його успішного забезпечення.

І останню групу складають проблеми, які стосуються *найближчих перспектив здійснення професійної діяльності*. Звертає увагу на себе той факт, що число осіб, які вказали на проблеми цієї групи, є зовсім незначним. Всього 5,3% зазначили, що працювати в їхньому освітньому закладі неможливо, оскільки приміщення школи пошкоджене/зруйноване. 2,1% вказали на те, що працювати в їхньому закладі освіти не планують, оскільки хочуть виїхати в більш безпечний район України. Ніхто із опитаних не вказав на те, що втратив місце роботи, тому шукає нову роботу (0,0%), що свідчить про те, що робота в освітній сфері є достатньо стабільним місцем праці. І з приємністю також можна констатувати, що ніхто із опитаних (0,0%) не зазначив, що працювати в Україні не планує, а хоче виїхати за кордон на постійне місце проживання. Отже, в цілому можна заключити, що керівники та педагогічні працівники бачать позитивні перспективи своєї професійної діяльності, не дивлячись на складні умови війни, що можна, без сумніву, оцінити позитивно.

Таким чином, результати дослідження засвідчили те, що у керівників та педагогічних працівників закладів освіти на фоні позитивного ставлення до своєї професійної діяльності та перспектив її здійснення, яке спостерігається у переважній більшості опитаних, зафіксовані виражені проблеми у продуктивності діяльності та часової

її організації, а також частково проблеми в адаптації до нових умов війни та самоефективності. Це говорить про недостатню здатність керівників та педагогічних працівників здійснювати свою професійну діяльність та працювати на користь своєї організації й суспільства, реалізувати свої здібності в умовах війни. Це свідчить про необхідність реалізації спеціальної психологічної підтримки керівників та педагогічних працівників закладів освіти з означених питань. Окремі з цих розробок є в деяких наявних на сьогоднішній публікаціях (Карамушка, 2022), однак, в цілому це потребує спеціальної розробки надалі (у вигляді спеціальних психологічних технологій).

Висновки:

1. *Психічне здоров'я* керівників та педагогічних працівників закладів освіти в умовах війни включає такі основні складові: 1) здатність справлятися з повсякденними стресами життя в умовах війни; 2) здатність налагоджувати стосунки з людьми в умовах війни; 3) здатність ефективно здійснювати свою професійну діяльність та працювати на користь своєї організації й суспільства, реалізувати свої здібності в умовах війни.

2. Виявлено ряд як *негативних, так і позитивних виявів* психічного здоров'я керівників та педагогічних працівників закладів освіти в умовах війни:

2.1. Констатовано *наявність виявів стресу* у значної кількості опитаних керівників та педагогічних працівників закладів освіти в умовах війни, які об'єднано у чотири групи і які стосуються: «гострого» стресу; «віддаленого» стресу; стресу, який має відношення до перспектив життя; вираженого «гострого» стресу, який стосуються каліцтва та смерті близьких людей. Найбільш вираженими є страх і тривожність, як притаманні переважній більшості опитаних. Найменш вираженими є апатія і втрата смислу життя, які характерні для незначної кількості опитаних, що свідчить про позитивну перспективну спрямованість їхньої життєдіяльності.

2.2. Виявлено *проблеми в стосунках з людьми*, з якими зустрілись керівники та педагогічні працівники закладів освіти в умовах війни, які були розподілені на такі чотири групи: конфлікти з членами сім'ї та родини; конфлікти з друзями; конфлікти з учасниками управлінської та педагогічної взаємодії; конфлікти з людьми, які надавали допомогу вимушеним переселенцям; крайні форми загострення стосунків з людьми (зрада, зневіра, припинення спілкування). Найбільш вираженими є конфлікти з членами сім'ї, родини та іншими близькими людьми, які мають різні форми (від власне конфліктів до такої їх крайньої форми, як припинення стосунків). При цьому позитивним є те, що проблем в стосунках з людьми є значно менше у сфері професійної взаємодії, і те, що у лише зовсім у невеликої кількості фахівців зафіксована зневіра в людей.

2.3. Встановлено *проблеми у здійсненні професійної діяльності* керівниками та педагогічними працівниками закладів освіти в умовах війни, які об'єднано у п'ять груп і які стосуються: організації та продуктивності професійної діяльності; ставлення до професійної діяльності; ставлення до навчання учнів в умовах війни; найближчих перспектив щодо здійснення професійної діяльності. Найбільш вираженими є проблеми, які стосуються продуктивності діяльності, які притаманні двом третинам опитаних. Позитивним є те, що у переважній кількості опитаних спостерігається позитивне ставлення до своєї професійної діяльності та перспектив її здійснення.

2.4. *Порівняння негативних виявів різних складових психічного здоров'я* керівників та педагогічних працівників закладів освіти в умовах війни показало, що найбільш вираженими є проблеми, які стосуються стресу, далі слідує проблема, яка стосується продуктивності і організації професійної діяльності, і на останньому місці знаходяться проблеми, які мають відношення до стосунків з людьми, насамперед, у професійній взаємодії. Це ще раз говорить про те, що керівники та педагогічні працівники реалізують гуманістичну спрямованість своєї професійної діяльності. Окрім того, слід підкреслити, що для всіх складових психічного здоров'я переважної більшості опитаних керівників та педагогічних працівників закладів освіти, не дивлячись на всю складність воєнного періоду, притаманна позитивна спрямованість життєдіяльності (бачення перспектив життя, віри в життя, важливості навчання учнів).

3. Отримані дані свідчать про *недостатню здатність* керівників та педагогічних працівників закладів освіти в умовах війни справлятися з повсякденними стресами життя, налагоджувати стосунки з людьми, ефективно здійснювати свою професійну діяльність та працювати на користь своєї організації й суспільства, реалізувати свої здібності. Це свідчить про необхідність *розробки та впровадження спеціальних технологій*, спрямованих на збереження та підтримку психічного здоров'я керівників та педагогічних працівників закладів освіти в умовах війни, які можуть використовуватися на індивідуальному, груповому, організаційному та суспільному рівнях.

До перспектив подальших досліджень відноситься вивчення особливостей психічного здоров'я різних категорій освітнього персоналу в умовах війни, а також аналіз організаційно-психологічних чинників, які впливають на його забезпечення.

Література

1. Гринберг, Дж. С. (2002). *Управление стрессом*: перевод з англ.
2. Зливков, В., & Лукомська, С. (2022). *Діти війни: теоретико-методичні і практичні аспекти психологічної допомоги*: Навч. пос. Київ-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М.
3. Карамушка, Л.М. (2022). *Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та*

підтримати: Метод. рекомендації. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, <https://lib.iitta.gov.ua/730974/>

4. Карамушка, Л. (2021). Психічне здоров'я: сутність, основні детермінанти, стратегії та програми забезпечення. *Psychological Journal*, 7(5), 26–37. DOI:<https://doi.org/10.31108/1.2.7.5.3>
5. Карамушка, Л., Креденцер, О., Терещенко, К., та ін. (2022). Особливості психічного здоров'я персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 1 (25), 62-74. DOI:<https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.7>
6. Карамушка, Л.М., & Шевченко, А.М. (2019). Аналіз індексу ставлення до здоров'я менеджерів освітніх організацій. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2-3 (17), 58-65.
7. Карамушка, Л.М., & Шевченко А.М. (2022). *Забезпечення психологічного здоров'я менеджерів та педагогічних працівників освітніх організацій в умовах Нової української школи: навч. посібник*. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України.
8. Карамушка, Л.М., & Шевченко, А.М. (2017). Психологічні чинники та умови забезпечення психологічного здоров'я менеджерів освітніх організацій. *Актуальні проблеми психології. Том I : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*, 22-29.
9. Кокур, О.М., Мороз, В.М., Пішко, І.О., & Лозінська, Н.С. (2022). *Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій: метод. посібник*. Київ-Одеса: Фенікс.
10. Шевченко, А.М. (2019). Комплекс методик для дослідження психологічного здоров'я менеджерів освітніх організацій. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2-3, 109-118.
11. Deineko, O. (2022). *War in Ukraine: a sociological study*. Oslo, Norwegian Institute for Urban and Regional Research, Metropolitan University.
12. Dziuba, T., Karamushka, L., Halushko, I., et al. (2021). Mental health of teachers in Ukrainian educational organizations. *Wiadomości Lekarskie*, 74, 11, 2779-2783. URL:<https://wiadlek.pl/11-2021/>.
13. Miller, K.E. & Rasmussen, A. (2010). War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: bridging the divide between trauma-focused and psychosocial frameworks. *Social Science and Medicine*, 70, 7-16. DOI:10.1016/j.socscimed.2009.09.029
14. Murthy, R.S. & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 5(1), 25-30.
15. Priebe, S., Bogic, M., Ajdukovic, D., et al. (2010). Mental disorders following war in the Balkans: a study in 5 countries. *Archives of General Psychiatry*, 67, 518-28. DOI:10.1001/archgenpsychiatry.2010.37
16. Pierce, P.F. (1997). Physical and emotional health of Gulf War veteran women. *Aviation, Space, and Environmental Medicine*. 68(4), 317-21.

References

1. Grinberg, J. S. (2002). *Upravlenie stressom [Stressmanagement]*. [In Russian]
2. Zlyvkov, V., & Lukomska, S. (2022). *Dityviiny: teoretyko-metodychni i praktychni aspekty psykholoichnoi dopomogy [Children of war: theoretical, methodological and practical aspects of psychological assistance]*. Vydavets PP Lysenko M. M. [In Ukrainian].
3. Karamushka, L. M. (2022). *Psykhichne zdorovya osobystosti pid chas viiny: yak iogo zberegty ta pidtrymaty: recommendations [Mental health of the individual during the war: how to preserve and support it: recommendations]*. Instytut psykholoichnoi imeni G.S. Kostyuka NAPN Ukrainy, <https://lib.iitta.gov.ua/730974/> [In Ukrainian]
4. Karamushka, L. (2021). *Psykhichne zdorovya: sutnist, osnovni determinanty, strategii ta programy zabezpechennya [Mental health: nature, keydeterminants, strategies and promotion programs]*. *Psychological Journal*, 7(5), 26–37. <https://doi.org/10.31108/1.2.7.5.3> [In Ukrainian]
5. Karamushka, L., Kredentser, O., Tereshchenko, Ivkin, V., Lagodzinska, V., & Kovalchuk, O. (2022). Osoblyvosti psykholoichnogo zdorovya personalu osvutnikh ta naukovykh organizatsii v umovakh viiny [Peculiarities of the mental health of the staff of educational and scientific organizations in the conditions of war]. *Organizatsiina psykholoichna. Ekonomichna psykholoichna*, 1(25), 62-74. <https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.7> [In Ukrainian]
6. Karamushka, L. M., & Shevchenko, A. M. (2019). *Analiz indeksu stavlennya do zdorovya menedzheriv osvutnikh organizatsii [Analysis of the health attitude index of managers of educational organizations]*. *Organizatsiina psykholoichna. Ekonomichna psykholoichna*, 2-3(17), 58-65. [In Ukrainian]
7. Karamushka, L. M., & Shevchenko, A. M. (2022). *Zabezpechennya psykholoichnogo zdorovya menedzheriv ta pedagogichnykh pratsivnykiv osvutnikh organizatsii v umovakh Novoyi ukrayinskoyi shkoly*

[Promoting psychological health of managers and teachingstaff of educational organizations in the conditions of the New Ukrainian School]. G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine. [In Ukrainian]

8. Karamushka, L. M., & Shevchenko, A. M. (2017). Psykhologichni chynnyky ta umovy zabezpechennya psykhologichnogo zdorovya menedzheriv osvitnikh organizatsii [Psychological factors in and conditions for promoting the psychological health of managers of educational organizations]. *Aktualni problemy psykhologii. Tom I: Organizatsiina psykhologia. Ekonomichna psykhologia. Sotsialna psykhologia*, 22-29. [In Ukrainian]
9. Kokun, O. M., Moroz, V. M., Pishko, I. O., & Lozinska, N. S. (2022). *Teoria i praktyka upravlinnya strakhom v umovakh boiovykh dii [Theory and practice of fearmanagement in combat conditions]*. Feniks, <https://lib.iitta.gov.ua/730971> [In Ukrainian]
10. Shevchenko, A.M. (2019). Kompleks metodyk dlya doslidzhennya psykhologichnogo zdorovya menedzheriv osvitnikh organizatsii [A complex of instruments to study the psychological well being of managers of educational organizations]. *Organizatsiina psykhologia. Ekonomichna psykhologia*, 2-3(9-10), 109-118. [In Ukrainian]
11. Deineko, O. (2022). *War in Ukraine: a sociological srudy*. Oslo, Norwegian Institute for Urbanand Regional Research, Metropolitan University.
12. Dziuba, T., Karamushka, L., Halushko, I., et. al. (2021). Mental health of teachers in Ukrainian educational organizations. *Wiadomości Lekarskie*, 74, 11, 2779-2783. URL:<https://wiadlek.pl/11-2021/>.
13. Miller, K.E. & Rasmussen, A. (2010). Warexposure, dailystressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: bridging the divide between trauma-focused and psychosocial frameworks. *Social Science and Medicine*, 70, 7-16. DOI:10.1016/j.socscimed.2009.09.029
14. Murthy, R.S. & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 5(1), 25-30.
15. Priebe, S., Bogic, M., Ajdukovic, D., et al. (2010). Mental disorders following war in the Balkans: a studyin 5 countries. *Archives of General Psychiatry*, 67, 518-28. DOI:10.1001/archgenpsychiatry.2010.37
16. Pierce, P.F. (1997). Physical and emotional health of Gulf War veteran women. *Aviation, Space, and Enviromental Medicine*. 68(4), 317-21.

Відомості про авторів

Карамушка Людмила, академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії організаційної та соціальної психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ, Україна.

Karamushka, Liudmyla, Member of the NAES of Ukraine, Dr., Prof., Head, Lab. of Organizational and Social Psychology, Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0622-3419>

E-mail: lkarama01@gmail.com

Шевченко Антоніна, кандидат психологічних наук, завідувачка кафедри педагогіки, психології та менеджменту освіти Комунального навчального закладу Київської обласної ради «Київський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів», Біла Церква, Україна.

Shevchenko, Antonina, PhD, Dept. of pedagogy, psychology and management, Academy of Continuous Education, BilaTserkva, Ukraine.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9644-9691>

E-mail: t131103@ukr.net

Отримано 9 серпня 2022 р.
Рецензовано 19 серпня 2022 р.
Прийнято 22 серпня 2022 р.